

2. משרד מבקר המדינה ריכז נתונים על תחנות הדלק במחוזות ירושלים ותל אביב - שהן יותר ממחצית תחנות הדלק בארץ - שבהן נמצאו בבדיקות אימות דיוק ואימות דיוק מחדש טעויות גדולות מן המותר, בשנים 1998-1999. להלן הנתונים המרוכזים: בוצעו בדיקות ב-421 תחנות דלק ובהן בסך הכול 12,867 מדי דלק; נמצאו 456 טעויות גדולות מן המותר הפוגעות בצרכן, ששיעורן הממוצע היה 0.49% מיחידת המדידה (שהן כ-0.1 ליטר מתוך יחידת המדידה של 20 ליטר); נמצאו 331 טעויות לטובת הצרכן, ששיעורן בממוצע היה כ-0.53% מיחידת המדידה. עובדות אלה מצביעות שיש להגביר את הביקורות היזומות, ולא להסתפק בביקורת רק בעקבות תלונה, כפי שעושות היום היחידות המחוזיות למשקלות ולמידות.

מדי לחץ אוויר

כל תחנת דלק מצוידת במכשיר לניפוח אוויר בגלגלים של כלי הרכב. לדיוק לחץ האוויר בגלגלים יש היבטים בטיחותיים הקשורים ליציבות הרכב, והיבטים צרכניים הנוגעים לאורך חיי הצמיג. ארגוני הצרכנים וכמה עיתונים דנו בנושא התקינות והדיוק של מדי לחץ האוויר, והבדיקות שהם עשו הראו ש-90% ממדי לחץ האוויר היו בלתי תקינים: מקצתם לא פעלו כלל ומקצתם לא דייקו במדידות הלחץ. מברור שעשה משרד מבקר המדינה במשרד התחבורה ובמשרד התמ"ס עולה כי זה חמש שנים לפחות, אף גוף ממשלתי אינו מבצע בדיקה וכיול של מדי לחץ האוויר בתחנות הדלק.

הייעוץ המשפטי של משרד התחבורה המציא למשרד מבקר המדינה אסמכתאות משפטיות שמהן עולה שעד שנת 1996 היה הנושא בסמכות משרד התחבורה ובאותה שנה בוטלה הסמכות. מדברי המפקח על משקלות ומידות במשרד התמ"ס עולה שהאחריות לנושא זה אכן היתה בעבר בידי משרד התחבורה, אך הבדיקות עצמן נעשו בידי יחידת המשקלות והמידות, וממצאיהן הועברו למשרד התחבורה; אם הממצאים הצדיקו הגשת תביעה נגד תחנת הדלק היה משרד התחבורה מגיש את התביעה ועובד משרד התמ"ס היה עד במשפט.

בשל החשיבות הבטיחותית והכלכלית של לחץ האוויר בגלגלי כלי הרכב, אין להשאיר את הנושא הזה פרוץ, ומן הראוי שתינתן סמכות לרשות ממשלתית לבצע את הבדיקות ולאכוף את תקינות מדי לחץ האוויר. אין הדבר כרוך בהוצאה כספית גדולה, כיוון שעובדי משרד התמ"ס מגיעים ממילא לתחנות הדלק לבדיקת נכונות כמות הדלק, וניתן לשקול מסירת סמכות זו למשרד התמ"ס במסגרת הרביזיה בפקודת המשקלות והמידות, שבה דנה ועדה שהוקמה במשרד התמ"ס.

תמיכות במרכזי תכנון טכנולוגיים

הממשלה מסייעת למשקיעים במפעלי תעשייה לפי החוק לעידוד השקעות הון, התשי"ט-1959 (להלן - החוק). החוק קובע שני מסלולי סיוע: מסלול מענקים, המזכה את היזמים במענק על ההשקעה ובהקלות במס על פירותיה; ומסלול הטבות במס, המזכה בהקלות במס על פירות ההשקעה (להלן - המסלול החלופי). שר האוצר ושר התעשייה והמסחר יחדיו ממונים על ביצוע החוק. ביצוע החוק מופקד בידי מרכז ההשקעות (להלן - המרכז) שבמסגרת משרד התעשייה

והמסחר (להלן - המשרד). ואלה רשויות המרכז: 1. מועצה, שתפקידה לייעץ לממשלה בכל הנוגע להגשמת המטרות של החוק; 2. מינהלה (להלן - המינהלה), שמתפקידה לדון בתכניות ההשקעה המוגשות לה ולאשר את אלה שכדאיות למשק המדינה, או שיש בהן כדי לקדם את מטרות החוק, וכן לבטל אישורים למי שלא הוציא אל הפועל את ההשקעה המאושרת, או לא קיים את תנאי האישור; 3. מנהל המרכז, הממונה על ביצוע החלטות המינהלה והמועצה.

יזם המבקש לקבל מעמד של מפעל מאושר לתכנית השקעות במסלול מענקים, מגיש בקשה למרכז, והעתק ממנה - לבנק לפיתוח התעשייה בישראל בע"מ (להלן - הבנק). הבנק בודק את כדאיות ההשקעה ומגיש את המלצותיו למרכז. במסלול החלופי מוגשת הבקשה בדרך כלל רק למרכז. משאשרה המינהלה תכנית השקעות, מוציא לה המרכז כתב אישור, ובו מפורטים סוג האישור (הקמה, הרחבה וכד'), סכום ההשקעה ותנאים מיוחדים שהאישור מותנה בהם.

בחודשים יולי-ספטמבר 2000 בדק משרד מבקר המדינה את מידת הכדאיות של תמיכות המדינה במרכזי תכנון ופיתוח טכנולוגיים (להלן - מרכזי תכנון). בעיקר נוכח המחסור המחרף והולך בכוח האדם המועסק בענפי היי-טק (טכנולוגיה עילית). הבדיקות נעשו במרכז ובבנק. בדיקות השלמה נעשו ברשות לתכנון כוח אדם (להלן - הרשות) שבמשרד העבודה והרווחה (ביקורות קודמות על המרכז ראו ברוח שנתי 43, עמ' 539, וברוח שנתי 47, עמ' 646).

1. יחידת הסקרים של הבנק מופקדת, מטעם המרכז, על ביצוע בדיקות הכדאיות של תכניות השקעה. לכל תכנית השקעה במסלול מענקים המוגשת לאישור המרכז יש להכין סקר כדאיות כלכלית ליוזם, למפעל ולמשק (להלן - סקר). הסקר מתבסס על נתונים שהמשקיע מגיש, על מידע על הענף הכלכלי שבו עתיד לפעול המפעל שיוקם, ועל הנחיות מקצועיות וכלליות שמשרד האוצר, המשרד והמרכז נותנים ליחידה מפעם לפעם. משקיע שבחר במסלול החלופי פטור מהגשת סקר, מתוך הנחה שבמסלול זה, שבו ההטבות ניתנות רק על פירות ההשקעה, אין הפרש גדול בין הכדאיות למשקיע לבין הכדאיות למשק. כתנאי לדיון בתכנית השקעה, הן במסלול המענקים והן במסלול החלופי, נדרשת המלצת המינהל הענפי שבמשרד, העוסק בענף שבו נעשית ההשקעה.

המבחן העיקרי שעושה הבנק הוא מבחן הרווחיות הצפויה מתכנית ההשקעה. הרווחיות נבדקת בעזרת מודל ממוחשב לפי שלוש נקודות ראות: של המשקיע, של המפעל ושל המשק הלאומי. מבחן הרווחיות נעשה על פי תזרימי המזומנים המהוונים, הצפויים מתכנית ההשקעה, ועל פיהם מחושב הערך הנוכחי הנקי (ענ"ג) שלה. שיעור ההיוון (שיעור הריבית המנוכה מתזרימי המזומנים העתידיים לצורך חישוב ערכם הנוכחי) שלפיו מחשב הבנק את הכדאיות למשק נקבע על ידי משרד האוצר מפעם לפעם. אם מתקבל ענ"ג חיובי המשמעות היא שההשקעה כדאית למשק. הבנק מחשב את הענ"ג גם בחלופות אחרות, כגון של תפוקה, עלויות ייצור, ומחירי מכירה (מבחני רגישות), כדי שמקבלי החלטות יוכלו להתחשב גם במידת הסיכון הכרוכה באישור ההשקעה. הבנק מחשב גם את ההכנסה נטו שתקבל הממשלה כתוצאה מאישור התכנית. לשם כך הוא אומד את הענ"ג של זרם התשלומים (מענקי השקעה, למשל) והתקבולים (גביית מסים למשל) של הממשלה מן ההשקעה.

2. ענף תעשייתי שחלקו בתפוקה של המשק הישריאלי הולך וגדל, הוא ענף היי-טק. על פי הגדרת הרשות, מפעל היי-טק הוא ארגון כלכלי העומד בתנאי-סף, כמו: שיעור המהנדסים, ההנדסאים והטכנאים מכלל העובדים; שיעור העובדים בתחום המחשוב; ההוצאה על מחקר ופיתוח; שיעור המימון מקרנות הון סיכון (קרנות הון המשקיעות בפיתוח מוצר בשלב הראשוני שהוא שלב עתיר סיכון). אין כיום הגדרה קבועה ומקובלת לתנאי סף אלו, והיא נקבעת לפי הקשר לנושא הנדון ולמטרות המשתמש. בשל כך סיווגה הרשות את ענפי היי-טק כדלקמן: (א) ענפים בתעשייה הכוללים את ענפי המשנה האלה: רכיבים אלקטרוניים, ציוד טלקומוניקציה ובקרה, מכונות, מנועים חשמליים, כלי רכב ומנועים; (ב) ענפי מחשוב ופעולות מחקר ופיתוח; (ג) ענפי התקשורת. תעשיית היי-טק מאופיינת בין השאר, בתפוקה, בשכר וברווח גבוהים לעובד, בהשוואה למקובל בתעשיות האחרות. תעשייה זו, המאופיינת גם בערך מוסף גבוה למוצר, הביאה לגידול ניכר בייצוא התעשייתי של המדינה וליצירת מקומות עבודה נוספים, גם בענפים שאינם מסווגים

כענפי היי-טק (ענפי לוויין המשרתים את תעשיית ההיי-טק). הרמה המקצועית הגבוהה של העובדים בתעשיית היי-טק הפכה את ישראל לאבן שואבת למפעלים מחו"ל והם החלו להקים כאן מרכזי תכנון ופיתוח בשביל מפעלי האם שבחו"ל. מרכזים אלה, בדומה למפעלי ייצור, זכאים לתמיכת המרכז לפי החוק, תמיכה המהווה תמריץ נוסף להקמתם בארץ.

3. לפי נתוני הרשות, בשנת 2000 הגיע מספר המועסקים במשק לכ-2.2 מיליון. בענפים המוגדרים היי-טק מועסקים 195,000 עובדים, מהם 65,000 שמשלח ידם הוא היי-טק¹ ו-130,000 עובדים בעלי משלחי יד אחרים. ביתר ענפי המשק מועסקים 40,000 עובדים שמשלח ידם היי-טק. יוצא אפוא, שבכלל ענפי המשק מועסקים 105,000 עובדים שמשלח ידם היי-טק. קצב הכשרת העובדים אינו מדויק את קצב ההתפתחות המהיר של תעשייה זו. ניכר מחסור במהנדסי מחשבים, אקדמאים במדעי המחשב, מהנדסי חשמל ואלקטרוניקה ומתכנתים במגזר מסוים של שפות תכנות. במשלחי יד אלה מועסקים כ-30,000 עובדים, ומאומדן הרשות עולה כי בתחומים האמורים חסרים 3,500-4,000² עובדים.

ביוני 1998 הגישה המועצה להשכלה גבוהה לראש הממשלה דאז דוח על "כח אדם אקדמי במקצועות הטכנולוגיה העלית", ובו תחזיות בדבר מספר הבוגרים שיוסמכו בידי מערכת ההשכלה הגבוהה. בדוח נאמר, שמחסור באנשי סגל אקדמי מונע הכשרת בוגרים נוספים בענפי ההיי-טק. התעשייה, הצמאה לכוח אדם, קולטת בוגרים מצטיינים מיד עם סיום לימודיהם לתואר ראשון ומציעה להם תנאי שכר טובים; על כן רק מעטים ממשיכים את לימודיהם ועתודת הסגל האקדמי קטנה ואינה מאפשרת הכשרת כוח אדם ראוי ובהיקפים הדרושים בעתיד. עוד נאמר בדוח, כי גם מספר הסטודנטים היכולים ללמוד לתואר ראשון במקצועות האמורים מוגבל בשל מיעוט הלומדים מדעים ברמה גבוהה בבית הספר התיכון. כדי להגדיל את מספר הסטודנטים, הומלץ בדוח שמערכת החינוך תביא לגידול ניכר במספר הלומדים מדעים ברמה גבוהה בבית הספר התיכון.

התועלת למשק מתמיכות במרכזי תכנון

על פי נתוני המינהל הענפי שבמשרד, המופקד על הטיפול במרכזי תכנון, אישר המרכז בשנים 1997-2000 (עד ספטמבר) מעמד של מפעל מאושר ל-28 מרכזי תכנון. משרד מבקר המדינה בחן 15 מרכזי תכנון שאמורים להעסיק 1,047 עובדים, ואושר להם מעמד של מפעל מאושר במסלול החלופי בשיטת "קוסט פלוס". בשיטה זו פרי התכנון והפיתוח שישפיקו המרכזים לחברות האם נקבע ב"מחירי העברה" שהם עלות התכנון והפיתוח בתוספת רווח ששיעורו הוגדר מראש בין 7.5% ל-12.5%. מדיניות המרכז מתחילת שנת 1999 היא לאשר תכניות שבהן שיעור הרווח הוא לפחות 12.5%. כן נבחנו עוד שני מרכזי תכנון שקיבלו מעמד של מפעל מאושר במסלול מענקים, ואמורים להעסיק 118 עובדים. 17 המרכזים האלה אמורים להעסיק יחדיו 1,165 עובדים, שהם כשליש ממספר העובדים החסרים בענף לפי אומדני הרשות.

1. **ויתור על הכנסה ממסים בגין מפעל מאושר במסלול חלופי:** מחישובים שעשה משרד מבקר המדינה עולה, כי למפעל בשליטת משקיעי חוץ בשיעור של 90% ומעלה, הנמצא במרכז הארץ וקיבל מעמד של מפעל מאושר ובעליו מושכים את מלוא הדיבידנד, ניתנת הטבה (בהשוואה לתשלום מס של מפעל לא מאושר) בשיעור של 37% בשנתיים הראשונות, ו-

¹ עובדים המועסקים בתחומים האלה: מחשוב, חשמל ואלקטרוניקה, ומדעי הטבע.

² עיבודי הרשות על פי סקרי כוח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ו"סקר מעסיקים" שעושה הרשות.

28.5% מהרווח הנקי לפני מס, במשך שמונה שנים נוספות. ההטבה למפעל מאושר נובעת מוויתור הממשלה על הכנסות ממסים בהשוואה להכנסות מסים ממפעל לא מאושר.

משרד מבקר המדינה חישב את ההטבה הגלומה בהקלות במסים (מס חברות ומס הכנסה על משיכת דיבידנד) ב-15 תכניות השקעה שנבדקו (כולן במרכזי תכנון בשליטת משקיעי חוץ בשיעור 90% ומעלה). החישוב נעשה לפי הנתונים שמסרו היזמים בבקשותיהם לקבלת מעמד של מפעל מאושר במרכז הארץ. עקב השינויים המואצים שעוברים פרויקטים של מרכזי תכנון של היי-טק, חישב משרד מבקר המדינה את ההטבה הניתנת במשך שבע שנים³, שהן אורך חיי פרויקט. על פי החישובים האמורים, הוויתור הכולל של הממשלה על זרם הכנסות ממסים מ-15 מרכזים התכנון במשך שבע שנים, המהווה לשנת 2000, מגיע לסכום של 40 מיליון דולר. ההטבה הממוצעת למרכז תכנון הגלומה בהעסקת עובד היא כ-5,500 דולר בשנה. החישוב נעשה לפי שיעור היוון של 7% כפי שמקובל במשרד האוצר בחישובי כדאיות של פרויקטים בסוף שנת 2000.

2. אישור השקעות במרכזי תכנון: משרד מבקר המדינה בחן שלוש תכניות השקעה במרכזי תכנון - היחידות שהבנק עשה סקרים לבדיקת כדאיותן. ההשקעה בתכניות נועדה להקמה או להרחבה של מרכזי תכנון, והסקרים נעשו בחודשים אוגוסט 1996-אוגוסט 1997. החברות שיזמו תכניות אלה הן בשליטה מלאה של חברות זרות. להלן פרטים על שלוש התכניות:

(א) בפברואר 1997 הגיש מרכז תכנון א' בקשה לאישור הרחבה במסלול החלופי. היקף ההשקעה המתוכננת היה כ-107 מיליון דולר. אמנם לתכניות במסלול החלופי אין המרכז נוהג להזמין סקר, אולם עקב גודלה של השקעה זו חרג המרכז ממנהגו. (ב) בפברואר 1997 הגיש מרכז תכנון ב' בקשה לסיוע להקמה במסלול מענקים. היקף ההשקעה המתוכננת היה כ-10 מיליון דולר וסכום המענק בגינה - כ-1.7 מיליון דולר. (ג) ביולי 1996 הגיש מרכז תכנון ג' בקשה להרחבה במסלול מענקים. היקף ההשקעה המתוכננת היה כ-1.5 מיליון דולר וסכום המענק בגינה - 238,000 דולר.

(1) **חישוב שכר עבודה:** בחישוב הכדאיות של השקעה למשק מתבסס הבנק על ההנחה שהעסקת עובד בהשקעה הנדונה גורמת להפסד תפוקה חלופית שהמשק היה מפיק לו הועסק העובד במקום עבודה אחר. ערך התפוקה החלופית של העובדים במשק (להלן - מחיר הצל של העבודה) מושפע ממצב התעסוקה: במצב של תעסוקה מלאה מחיר הצל הוא עלות השכר של העובד למפעל המעסיק אותו; במצב של אבטלה מחיר הצל של העבודה נמוך מהשכר שמשלם המפעל המעסיק, בהתאם לאפשרויות התעסוקה החלופית; במצב של מחסור בעובדים מחיר הצל של העובדים גבוה משכרם בפועל.

בענפי היי-טק יש, כאמור, מחסור בעובדים בתחום הטכנולוגיה העילית. במצב כזה ייתכן שתפוקת העובדים במרכזי תכנון שקיבלו מעמד של מפעל מאושר, נמוכה מזו שהיו מפיקים לו הועסקו במפעל אחר. כלומר, העסקת העובדים במרכזי התכנון המאושרים יכולה לעלות למשק יותר מעלות העסקתם למרכז התכנון. בסקרים שנעשה הבנק לשלושת המפעלים דובר על המחסור בכוח אדם בענף וצוין שקליטת עובדים במפעלים אלה תגביר את המחסור.

בסקר בעניין ההשקעה במפעל א' נאמר: "לפרויקט הנדון היוצר ביקוש של כ-450 עובדים, יש השפעה משמעותית על שוק העבודה בענף הנמצא במצב של מחסור מתמיד בכוח אדם מתאים. השקעה זו יכולה ליצור לחץ על השכר בענף, ולגרום לתחרות רבה על משאב זה, דבר העלול לפגוע

³ גם בסקר על מפעל א' (ראו להלן) מובא בחשבון שאורך חיי פרויקט הוא שבע שנים.

בתעשיות ההיי-טק של המשק הישראלי המשוועות לכוח אדם מתאים והן בעלות פוטנציאל צמיחה גדול וערך מוסף גבוה". גם בסקר בעניין ההשקעה במפעל ג' שבעקבותיה יקלוט המפעל עוד 38 עובדים בלבד נאמר: "אף כי מספר העובדים אשר עתידים להצטרף לצוות החברה מהווה חלק קטן יחסית לענף כולו, אין להתעלם מהשפעתו הצפויה של הפרויקט לפחות בשנים הראשונות על הגברת המחזור". בסקר בעניין ההשקעה במפעל ב' נאמר: "בהינתן המחזור החמור במהנדסים ובהנדסאים במקצועות הרלבנטיים ברמה הארצית, יש להתאים את עלות העובדים במקצועות אלה למחירי הצל שלהם למשק, העשויים להיות גבוהים יותר".

אף על פי שהמחזור בכוח אדם ידוע לכול וצוין גם בסקרים, לא שינה המרכז את נהליו ולא דרש לעשות בדיקות כדאיות למשק לקראת דיוניו באישור השקעות במרכזי תכנון המבקשים סיוע במסלול החלופי. לדעת משרד מבקר המדינה, יש לעשות בדיקות כאלה גם אם הבקשה היא במסלול החלופי, ולהביא בחשבון את מחירי הצל של תפוקת העובדים. בדיקות אלה דרושות משום שעלות העבודה ליזם - בענף שיש בו מחזור בכוח אדם - יכולה להיות נמוכה ממחיר הצל של העבודה. על כן סביר שבדיקת כדאיות למשק, אשר תביא בחשבון את מחיר הצל של העבודה, תצביע אם השקעה שכדאית ליזם אינה כדאית למשק, ולפיכך אינה ראויה לתמיכה שמפעל מאושר זכאי לה.

(2) **אישור השקעה במרכז תכנון:** בסקר מ-1997 לבחינת כדאיות ההשקעה במרכז התכנון של מפעל ב' שבחר במסלול מענקים, נקבע שהסיכויים להתממשות תחזית המכירות קלושים. למסקנה זו הגיעו עושי הסקר אף שהקטינו ביוזמתם את תחזית המכירות מ-6 מיליון דולר בשנה, שנקבעה בהערכת היזמים, ל-4.5 מיליון דולר בשנה. הקטנה זו נעשתה משום שהמפעל לא עמד בתחזיותיו בעניין תוספת התפוקה שתבצע מהשקעה שאושרה לו בשנת 1992 להרחבת מרכז התכנון. בסקר נאמר, שבדיקת הכדאיות של הפרויקט למשק מבוססת על ההנחה שהחברה האם של המפעל תממש את כוונותיה המוצהרות ותרכוש את תוצרת המפעל בישראל במחיר השווה לעלות הייצור בתוספת 10%. מניתוח הנתונים הכספיים לשנים שקדמו לבקשת ההשקעה מ-1997 עולה, שב-1994 הרוויח המפעל 5% מהכנסותיו; בשנים 1993, 1995 ו-1996 הפסיד המפעל בין 4% ל-10% מהכנסותיו.

התברר, שהחברה האם לא עמדה בהבטחתה ולא רכשה את תוצרת מרכז התכנון בישראל במחירים השווים לעלות בתוספת 10%. מבדיקת הרגישות של הענף לשינויים בכמויות ובמחירים שנעשו במסגרת הסקר עולה, שירידה של פחות מ-10% בכמויות הנמכרות, או במחירי המכירה של המוצרים, מביאה את הפרויקט אל מתחת לסף הכדאיות למשק. למרות כל האמור בסקר אישרה המינהלה את ההשקעה.

המשרד קבע, שכל השקעה במפעל שתוצרתו מיועדת לייצוא ועומדת בבחינת הכדאיות למשק, זכאית להטבות שנקבעו בחוק. הסיוע ניתן בשיעור זהה לכל הענפים במשק, ושונה אך ורק בהתאם לאזור שבו מוקם המפעל.

המחזור החמור בכוח אדם, והתחרות בין האקדמיה לבין התעשייה על כוח האדם המתאים גורמת למחזור בכוח אדם להוראה באקדמיה. מחסור זה מונע מלהכשיר את מספר העובדים הנדרש באותם תחומים.

לכן לדעת משרד מבקר המדינה על המשרד היה לבחון מחדש אם להמשיך ולהושיט סיוע להשקעות במרכזי תכנון, ואם סיוע כזה נדרש בענף שמתפתח בקצב מהיר הן בארץ והן בעולם ואינו תואם את הקצב שבו מכשירים המוסדות להשכלה גבוהה את כוח האדם הדרוש לענף. בבחינה היה מקום לשקול את האפשרות שמתן הסיוע מסיט את כוח האדם לפרויקטים שערך תפוקתם והרווח שלהם למשק נמוכים משל פרויקטים חלופיים.

המשרד הודיע למשרד מבקר המדינה כי הוקמה ועדה בין-משרדית שתפקידה להציע חוק חדש לעידוד השקעות הון, מותאם לצורכי המשק. במסגרת עבודת הוועדה תיבחן אף התמיכה במרכזי התכנון.

לא למותר לציין, כי ברבעון האחרון של שנת 2000 חלו שלוש התפתחויות חשובות שעדיין מוקדם להעריך את השפעתן: ירידות חדות בשוק מניות הטכנולוגיה בארה"ב (נסד"ק), הפסדים גדולים למשקיעים ותוצאות מצב זה על המוטיבציה להמשיך ולהשקיע בהון סיכון; האטה קלה בפעילות המשק האמריקני והשפעתה על הביקושים למוצרי הטכנולוגיה וכן זמינות אמצעים להשקעה; שינויים במצב הביטחוני והפוליטי בארץ. במועד כתיבת הביקורת, תחילת שנת 2001, קשה לחזות אם תהיה לאירועים אלה השפעה על מרכזי התכנון הטכנולוגיים.